

MÜZAKİRƏ VƏ DİSKUSSIYA
ОБСУЖДЕНИЯ И ДИСКУССИИ
DEBATES AND DISCUSSIONS

VİLAYƏT QULİYEV (Azərbaycan)*

MİRZƏ KAZIMBƏYİN BİR TƏŞƏBBÜSÜ HAQQINDA

Xülasə

Görkəmli azərbaycanlı alim, “Rusiya şərqsünaslığının patriarxı” Mirzə Kazımbəy Kazan Universitetinin ilk türk kökənli professoru olmuşdur. Təbiətə əhalinin bütün təbəqələri arasında maarifçiliyin yayılmasının tərəfdarı olaraq yerli tatar gənclərini, eləcə də Rusiya İmperiyasının türk-müsəlman xalqlarının nümayəndələrini gimnaziyalara və universitetlərə cəlb etməkdə son dərəcə maraqlı idi. Bu məqsədlə alim 1838-ci ildə Kazan Təhsil Dairəsinin qəyyumu N.M.Musin-Puşkinin razılığı ilə Volqa bölgəsi, Qazax çölləri, Cənubi və Şimali Qafqaz “kafirlərinə” ünvanlanan türk və fars dillərində “Müraciət” və ya “Dəvət” tərtib etdi. Müraciətdə İslam sivilizasiyasının “qızıl dövrü”, ilk müsəlmanların elm və mədəniyyətə can atması və onlardan qalan dəyərli mənəvi irs barəsində bəhs edilirdi. Mirzə Kazımbəy zamanının müsəlmanlarını maarifçiliyin yayılması ilə əcdadlarının şərəfli ənənələrini davam etdirməyə və inkişaf etdirməyə çağırırdı.

Yerli administrasiyanın maneələrinə baxmayaraq, sənəd tezliklə göstərilən ərazilərə yayıldı və yerli əhali arasında müəyyən maraq oyatdı. Nəticədə, 1830-cu illərin sonlarında Kazan Universitetində gələcəkdə öz xalqlarının mənəvi, mədəni və ictimai-siyasi həyatında əhəmiyyətli rol oynayan ilk tatar, qazax və başqırd tələbələr meydana çıxdı. 1847-ci ildə isə gələcək türkoloq və iranşünas, azərbaycanlı Mahmud İsmayılov (1823-1867) Tarix-filologiya fakültəsinin tələbəsi oldu. O, təhsilini uğurla başa vuraraq qısa ömrünün sonuna qədər Moskvadakı Lazarev adına Şərq Dilləri İnstitutunda dərslər verdi.

Açar sözlər: *Mirzə Kazımbəy, maarifçilik, müsəlmanlar, əcdadlar, Mahmud İsmayılov.*

Azərbaycan əsilli görkəmli alim, müasirlərinin “rus şərqsünaslığının patriarxı” adlandırdıqları Mirzə Kazımbəy (1802-1870) Kazan universitetində və Birinci Kazan gimnaziyasında iş başladığı ilk günlərdən bir məsələ üzərində ciddi düşündü: görəsən, mənsub olduğu xalqın övladları bu ali və orta tədris müəssisələrində təhsil ala bilməzlərmi? Əlbəttə, türk-tatarlara, ümumən müsəlman əhaliyə imperiyanın ikinci dərəcəli, ögey övladları kimi baxan Kazan təhsil dairəsinin pəncərəli M.L.Maqnitskinin zamanında bu, mümkün olan iş deyildi. Əlbəttə, “mütləqiyyət, pravoslavlıq, slavyanlıq” (Уваров, 1843: 16) şüarı ilə çıxış edən

* Fövqəladə və səlahiyyətli səfir, filologiya elmləri doktoru, professor. E-mail: vilayat.guliyev@yahoo.com

S.S.Uvarov kimi mürtəcə xalq maarifi nazirlərinin rəhbərliyi altındakı gimnaziya və universitetlərdə həmin arzunu həqiqətə çevirmək çətin idi.

Lakin xoşbəxtlikdən XIX əsr Rusiyasının simasını yalnız Maqnitski, Uvarov, İliminski, Pobedonostsev, Katkov kimi şovinist millətçilər, qeyri-slavyan xalqlara yuxarıdan aşağı baxan məmurlar müəyyən etmirdilər. Burada, az da olsa, digər xalqların savadlanmasına, müasir elm və mədəniyyətin bəhrələrindən faydalanmasına tərəfdar çıxan mütərəqqi ziyalılar var idi. Mirzə Kazimbəyin bəxtindən belə ziyalıların biri – məşhur rus riyaziyyatçısı N.İ.Lobaçevski uzun illər onun işlədiyi universitetə rəhbərlik etmişdi.

Tez-tez Kazan mədrəsələrinə yolu düşən Mirzə Kazimbəy alçaq tavanlı, yarıqaranlıq otaqlardakı çalışqan, bacarıqlı tatar gəncləri ilə tanış olduqca fikirləşirdi: “Əgər onların canını mədrəsələrin üfunətindən, sxolastik təlimin əzbərçiliyindən qurtarsan, Avropa təhsili versən, universitetlərə cəlb etsən, nə qədər naməlum istedadlar meydana çıxar”. Belə məqamlarda tez-tez öz gəncliyini, Dərbənddəki təhsil illərini yada salır və onu Kazana gətirən taleyəmi, təsadüfəmi ürəyində dönə-dönə minnətdarlıq edirdi.

Vaxtilə II Yekaterinanın Volterə məktubunda lovğalıqla “özünün Asiya kəndlərindən biri” adlandırdığı Kazanda tatar əhalinin müasir təhsilə biganəliyi, daha dəqiq desək, onları biganə qalmağa məcbur edən səbəblər Mirzə Kazimbəyi həmişə düşündürürdü. Düzdür, ilk baxışdan universitetə şübhə və inamsızlıqla yanaşanlara müəyyən qədər haqq qazandırmaq mümkün idi. Bu mənada bilik məbədinin fasadı üzərində ucaldılmış zəhmli xaç çox şey deyirdi. Təbii ki, belə bir simvolika müsəlman gəncliyi rus dilində təhsilə həvəsləndirə bilməzdi.

Lakin əgər gimnaziya və universitetdə tək-tük də olsa tatar müəllimlər çalışdırlarsa, tatar tələbələr niyə oxumasın? Azərbaycan türkü professor mənəbi-nə yüksəlibsə, eyni regiondan olan gənclərin gözə dəyməməsini hansı məntiqlə əsaslandırmaq mümkündür? Elə hal olmuşdumu ki, türk-müsəlman əsilli bir şəxs universitetə müraciət etsin, lakin dini-milləti mənsubiyyətinə görə qarşısında qırmızı işıq yandırılınsın? Tatarlar niyə doğma şəhərlərindəki təhsil ocağının imkanlarından yararlanmamalı idilər? Axı Kazan Universitetinin ölkənin Asiya hissəsində yerləşməsi müsəlman gənclər üçün əlavə fürsət və sərfəli şərait yaradırdı.

Bu suallar üzərində daim düşünən Mirzə Kazimbəy keçmiş dindəşlarını dünyəvi təhsilə cəlb etmək, gimnaziya şagirdləri və universitet tələbələri sırasında görmək üçün yollar axtarırdı.

Sonralar tələbəsi İ.N.Berezin xatırlayırdı ki, o, maarifə dünyanı dəyişdirə biləcək böyük güc kimi xüsusi inam və rəğbətlə yanaşırdı. Xalq kütlələrinin savadlanmasını bir çox mənəvi və ictimai bəlaları dəf etmək baxımından yeganə əlac sayırdı. Kim tərəfindən meydana atılmasından asılı olmayaraq, maarifin yayılması ilə bağlı bütün təşəbbüs və tədbirləri alqışlayırdı. İ.N.Berezin daha sonra əlavə edirdi ki, müəllimi xristianlıq ehkamları nöqtəyi-nəzərindən dünyəvi elmlərin inkişafına müəyyən maneələr törədən müsəlman fanatizminə tənqidi yanaşsa da, bütünlükdə islamı maarif yolunda maneə hesab etmirdi (Березин, 1871: 109). Avropaya elm və mədəniyyət aparan müsəlman ərəblərin – Kordova xilafətinin,

Qranada əmirliyinin “qızıl əsrini” tez-tez xatırlayırdı. Səmimi şəkildə inanırdı ki, lazımi şərait yarandıqda islam sivilizasiyasının tarixinə yaxşı bələd olan açıq fikirli müsəlman ruhaniləri dindəşləri arasında təhsilin yayılmasına nəinki maneçilik törədəcək, əksinə, bu işə hər cür yardım göstərəcəklər. Alim mütərəqqi tatar ruhanilərini maarif məsələlərində özünə müttəfiq sayırdı.

Elə bu ümidlə də istər Kazan və Volqaboyunda, istərsə də Qafqazda savadlı din xadimləri, mədrəsə müdərrisləri ilə sıx əlaqə saxlayır, mütəmadi yazışırdı. Digər tərəfdən isə nüfuzlu müsəlman əsilzadələrini, imkanlı bəy və xanları, zəngin torpaq sahiblərini həm öz övladlarını, həm də istedadlı, lakin imkansız həmdinlərini dünyəvi təhsil baxımından səfərbər etməyə çalışırdı.

Keçən əsrin 30-cu illərində Kazan universitetinin fəxri üzvləri sırasında qaxaxların Bukey ordasının xanı (1823-1845-ci illərdə), rus ordusunun general-mayoru Cahangir Kerey xan (1801-1845, Cahangir xan Bukeyev kimi də tanınır) da var idi. Cahangir xan maarifə, elmə rəğbətlə yanaşırdı. Təbələri arasında dünyəvi təhsilin yayılmasına çalışırdı. Özü əvvəl ənənəvi mədrəsə təhsili almış, sonra isə atasının istəyi ilə Həştərxan qubernatoru S.S.Andreyevskinin ailəsində yaşayıb müasir biliklərə yiyələnmişdi. Rus, fars, ərəb qismən də alman dilini bilirdi. Tez-tez Kazan universitetinin qonağı olurdu (Зиманов, 1982: 171). Hətta növbəti səfərlərinin biri başa çatandan sonra səxavətli xana minnətdarlıq bildirmək istəyən müəllim və tələbələrin təşəbbüsü ilə “Qırğız xanı Cahangirin Kazana gəlişi” adlı bir kitab da çap olunmuşdu (Пребывание в Казани киргизского хана Джеан-Гиря, 1826). Xeyriyyəçi kimi tanınan xan universitet kitabxanasına ərəb, fars və türk dillərində bir sıra qiymətli əlyazmaları hədiyyə etmişdi.

1828-ci ildə ilk dəfə Kazanda Cahangir Bukeyevlə görüşüb tanış olan Mirzə Kazımbəy xanın ölümünə kimi təxminən 17 il ərzində onunla davamlı məktublaşmış, daimi əlaqə saxlamışdı (Tatarıstan MSSR MDA, f.92, siyahı 1, iş 5595, v.1.). Müsəlman gənclərini universitet təhsilinə cəlb etmək bərəsindəki fikirlərini də ilk dəfə Cahangir xanla bölüşmüşdü. Qazax zadəganı bu işə kömək edəcəyinə söz vermişdi. Universitetə ilk yerli tələbələrin cəlb olunmasında öz nüfuzundan istifadə etmişdi.

Tezliklə onun təkidi ilə tatar və qazax gənclərinin də təhsil aldığı Orenburqdakı Nəplyuyev kadet məktəbindən altı nəfər bilikli kursant seçilib gələcəkdə universitetə daxil olmaq üçün Kazana göndərilmişdi. Onların arasında milliyətçə tatar olan İsa Bikmayev və qazax Urazqaley Kurbanakov da vardı. Həmin iki nəfəri universitetə hazırlamaq İbrahim Xalfinə tapşırılmışdı. Hər ikisi şəhərin tatar məhəlləsində – Xalfinlərin evində yaşayırdılar.

İbrahim Xalfinin vəfat etdiyi 1829-cu ildə gənclər sınaq imtahanlarını uğurla verib universitet tələbəsi adını qazandılar. Dərslərinə nəzarət Mirzə Kazımbəyə tapşırıldı. Alimin məsələ ilə əlaqədar universitet şurasına hesabatları göstərir ki, o, türklər arasından çıxmış ilk tələbələrin vəziyyəti və dərsləri ilə yaxından maraqlanmış, elmi biliklərə yiyələnmələri üçün əlindən gələni etmişdir (Tatarıstan MSSR MDA, f.977, siyahı Elmi Şura, iş 175, v.3-4).

Urazqaley Kurbanakov sərt iqlim şəraitinə dözməyib xəstələndiyi üçün ali təhsilini yarımçıq buraxmalı olmuşdu. Kazan universitetinin ilk 30 illik tarixində yeganə tatar məzun sayılan İsa Bikmayev isə 1835-ci ildə təhsilini “həqiqi tələbə” dərəcəsi ilə başa vurub bir müddət Orenburq sərhəd komissiyasında tərcüməçi işləmişdi. Sonra pedaqoji sahəyə keçib Omsk Asiya məktəbində müəllimlik etmiş, ilk rus-qazax məktəbini yaratmağa təşəbbüs göstərmişdi. Əlamətdar haldır ki, görkəmli qazax maarifçisi, yazıçı və ictimai xadim İbray Altınсарin (1841-1889) də onun şagirdləri arasında olmuşdu. Altınсарin müəlliminin arzularını həqiqətə çevirərək ilk dördsinifli qazax-rus məktəblərini qurmuşdu.

Ümumiyyətlə, Mirzə Kazımbəyin istər rus, istərsə də qeyri-rus tələbələrinin çoxu yalnız elmi və diplomatik sahədə deyil, çar Rusiyasının azlıqda qalan xalqlarını maarifləndirmək baxımından da müəyyən xidmətləri olmuşdur. Kazan universiteti onilliklər boyu Rusiyada milli azlıq nümayəndələrinin ən çox üz tutduqları ali təhsil müəssisələrinə öncüllük edirdi.

Keçən əsrin 30-cu illərində bir tərəfdən universitetdəki elmi-mənəvi mühit, digər tərəfdən isə rektor Lobaçevski və popeçptel Musin-Puşkinlə yaxınlığı Mirzə Kazımbəyə müsəlman gəncləri müasir təhsilə cəlb etmək yolunda daha əməli addımlar atmağa imkan yaratmışdı. “Kazan universitetinin ordinar professoru Aleksandr Mirzə Kazımbəyin müsəlmanların öz uşaqlarını xalq maarif nazirliyinin tədris müəssisələrində oxutması ilə əlaqədar təqdimatı” (Tatarıstan MSSR MDA, f.92, siyahı 1, iş 4816, v.1-32) adlı geniş sənəddən də göründüyü kimi, o, azərbaycanlı, başqırd, tatar, qazax, qumuq və s. gənclərin rus tədris müəssisələrinə cəlb edilmələri haqda dəfələrlə məsələ qaldırmış, təşəbbüsü ilə əlaqədar konkret təklif və mülahizələrini rəsmi surətdə bildirmişdi.

Musin-Puşkinə 26 yanvar 1838-ci il tarixli raportunda Mirzə Kazımbəy yazırdı: “Kazan, Həştərxan, habelə əhalisinin müəyyən hissəsi Məhəmməd ümmətindən olan digər quberniya şəhərlərinin xalq məktəbləri və gimnaziyalarında indiyə qədər könüllü şəkildə təhsil almağa gəlmiş müsəlman uşaqlarına təsadüf edilmir. Bu işdə əsas maneələrdən biri, fikrimcə, onların dünyəvi təhsilin faydasından xəbərsiz olmaları, eləcə də həmin tədris müəssisələrində digər dillərə necə ehtiramla yanaşıldığını bilməmələridir” (Tatarıstan MSSR MDA, f.92, siyahı 1, iş 4816, v.1).

Ona görə də universitetin və gimnaziyaların əhəmiyyətini yerli əhaliyə başa salmaq, dünyəvi təhsilə marağı artırmaq məqsədi ilə Mirzə Kazımbəy rus, fars və tatar dillərində ölkənin müsəlman əhalisinə ünvanlanmış “Müraciət”, yaxud “Dəvət” adlı xüsusi bir çağırış mətni tərtib etmişdi¹. Müraciəti hazırlamamışdan əvvəl o, Kazan, habelə Volqaboyunun bir sıra digər rayonlarındakı mədrəsələrin, xalq məktəblərinin fəaliyyətini diqqətlə öyrənmiş, yerli əhalini təhsildən çəkindirən səbəbləri aşkara çıxarmağa çalışmışdı. Bu işdə alimə universitetdəki keçmiş

¹ Tatar tarixçisi S.M.Mixaylova “Volqaboyu tatarları arasında maarifçiliyin formalaşması və inkişafı” (Kazan, 1972, s. 19) əsərində adı çəkilən müraciətin arxitektoru İbrahim Xalfin tərəfindən tərtib edildiyini göstərir. Burada açıq-aşkar yanlışlıq, yaxud faktları bilərəkdən təhrif etmək istəyi var. Təkcə onu xatırlatmaq kifayətdir ki, “Müraciət” görkəmli tatar maarifçisinin ölümündən 10 il sonra yazılıb!

tələbəsi, Həştərxan xalq məktəblərinin direktoru, regionun tarixinə dair bir sıra əsərlərin müəllifi N.Rıbuşkinin böyük köməyi dəymişdi.

Mirzə Kazımbəyin “Müraciət”ində deyilirdi: “Ölkədə tədris müəssisələrinin yaradılmasında məqsəd yalnız gəncliyin kortəbii təhsil almasından ibarət deyildir. Bu müəssisələr həm də bisavad kütləni təhsilin faydası ilə tanış etməlidir” (Tatarıstan MSSR MDA, f.92, siyahı 1, iş 4816, v.2). Rusiyada maarif şəbəkəsinin nisbətən genişləndiyi şəraitdə müsəlman gənclərin təhsildən kənar qalmalarının, dünyəvi elmlərə maraq göstərməmələrinin səbəbi nə ola bilərdi? “Müraciət” müəllifinin fikrincə, savadlı din xadimlərinin yerli əhali arasındakı nüfuzlarından bu işin xeyrinə istifadə etməmələri, bəzi hallarda isə cəhalət və inamsızlığın kök salması insanları rus məktəblərində təhsil almaqdan çəkindirən əsas amillər idi: “Təhsil rəhbərliyinin bütün səylərinə, yerli əhaliyə hər cür yardım göstərməyə hazır olmasına baxmayaraq, Rusiyanın müsəlman təbəələrinin çoxu hələ də gerilik və xurafat yuxusundan oyanmaq istəmir. Onları elmə, biliyə səsləyən xeyirxah çağırışlara qulaq asmır” (Tatarıstan MSSR MDA, f.92, siyahı 1, iş 4816, v.2).

Şübhəsiz, burada Mirzə Kazımbəyin çarizmin maarif siyasətini pozitiv mövqedən təqdim etməsi diqqətdən yayınmamalıdır. Əgər çar məmurları həqiqətən də “qeyri-rus xalqların maariflənməsinə hər cür kömək göstərməyə hazır olsaydılar”, prosesin nəticələri özünü bu və ya başqa şəkildə mütləq büruzə verərdi. İctimai-siyasi amillərin, milli-dini və mədəni sahələrdə imperiya siyasətinin nəzərə alınmaması da Mirzə Kazımbəyin ictimai mövqeyinin kifayət qədər fəal olmamasından və tarixi görüşlərinin məhdudluğundan irəli gəlirdi. O, unudurdu ki, çarizmə rus olmayan ziyalıdan daha çox rus dilini bəlli səviyyədə bilən “yerli məmurlar” lazımdır. Ancaq tarixi təcrübənin də sübut etdiyi kimi, mənsub olduğu xalqın ağır vəziyyətini görən və həyatını onun gələcəyi uğrunda mübarizəyə həsr etmək istəyən qabaqcıl ziyalıların, maarif xadimlərinin çoxu elə həmin “məmurların” sırasından yetişmişdi.

Mirzə Kazımbəy Rusiyanın çoxmilyonlu türk-müsəlman əhalisini keçmiş nəzər salmağa, tarixlərinin şanlı səhifələrindən ibrət dərsi götürməyə, əcdadların ənənələrini yaşatmağa çağırırdı. Onun bir qədər patetik səslənən nida və suallarında ilk növbədə müsəlman Şərqi xalqlarının zəngin mədəni-mənəvi irsini, mütərəqqi ənənələrini qorumaq və sonrakı nəsilləri həmin irsin sahibi, davamçısı kimi görmək arzusu əsas yer tuturdu: “Müsəlmanlar əcdadlarının bir zamanlar maarifin sükanını əllərində tutduqlarını, elmi biliklərin bütün Avropaya buradan yayıldığını ya unudublar, ya da bilmirlər. Əzəmətli xəlifələrin, məğrur Şərq hökmdarlarının parlaq əsrlərini şərifləndirən elmlər bəs indi haradadır? Şöhrətlərinin əks-sədası hələ də dillərdə dolaşan müsəlman alimlərinin həyatlarının mənasını, cəvherini təşkil edən yorulmaz elmi fəaliyyət ehtirası haradadır? Hamının təhsilə can atdığı, hər bir müsəlmanın ləyaqət və əməlinin bilik səviyyəsi ilə ölçüldüyü zamanlar harada qalmışdır?” (Tatarıstan MSSR MDA, f.92, siyahı 1, iş 5596, v.2).

Mirzə Kazımbəy müsəlman gənclərin əqli-mənəvi inkişafı üçün gimnaziya və universitetlərdə geniş meydan açılacağını, çağdaş elmi biliklərə yiyələnələrin soydaşlarına nəcib və gərəkli xidmət göstərmək imkanı qazanacaqlarını xüsusi

vurğulayırdı. Çağırışda bildirilirdi ki, din, dil, sinif, silk mənsubluğundan asılı olmayaraq, dünyəvi təhsil gəncləri böyük həyata hazırlayır, onların qarşısında elmi, hərbi, idarəçilik və s. sahələrdə geniş imkanlar açır. O, rus məktəblərinə, Avropa tipli tədris müəssisələrinə şübhə ilə yanaşan, burada övladlarının əxlaqının pozulacağını düşünən müsəlmanlara üzünü tutaraq deyirdi: “Gimnaziya və universitetlərdə gəncliyin əxlaqi-mənəvi inkişafına necə ciddi diqqət yetirildiyi Kazan və Həştərxan müsəlmanlarının çoxuna yaxşı məlumdur. Şərq dillərini həmin təhsil ocaqlarında sizin aranızdan seçilmiş ləyaqətli adamlar tədris ediblər və indi də etməkdədirlər. Qoy onlar sözlərimizin həqiqiliyinə şahid olsunlar, qoy onlar uşaqlarınızı cəlb etmək istədiyimiz təhsilin faydası və əhəmiyyəti barəsində sizə zəmin olsunlar” (Tatarıstan MSSR MDA, f.92, siyahı 1, iş 5596, v.3).

Maraqlıdır ki, popeçitel Musin-Puşkin xalq maarif nazirinə 24 fevral 1838-ci il tarixli məktubunda mətnini Mirzə Kazımbəyin hazırladığı “Müraciət”i öz ideyası kimi qələmə verir, sənədin əhali arasında yayılması üçün türk-tatar və fars dillərində çapına razılıq istəyirdi (Tatarıstan MSSR MDA, f.92, siyahı 1, iş 5596, v.6). Təşəbbüs nazirlikdə rəğbətlə qarşılandı. Tezliklə lazımı icazə alındı. Universitet mətbəəsi direktorunun 20 may tarixli raportunda “Müraciət” mətninin türk-tatar dilində 500, fars dilində isə 400 nüsxə tirajla çap edildiyi bildirilirdi (Tatarıstan MSSR MDA, f.92, siyahı 1, iş 5596, v.15.).

Mirzə Kazımbəy çağırış nüsxələrini ölkənin müsəlman əhalisi arasında aşağıdakı qaydada bölüşdürməyi təklif edirdi: “Yerli müftinin köməyi ilə yaymaq üçün Tavriya mülki qubernatoruna tatar dilində 150 nüsxə, Orenburq müftisinə tatar dilində 150 nüsxə, Qarabağ və Şirvan əyalətlərində yaymaq üçün Tiflis mülki qubernatoruna fars dilində 150, tatar dilində 100 nüsxə, universitetin müxbir üzvü Hacı Qasım Kazımbəy vasitəsi ilə Dərbənddə və ətraf əyalətlərdə yaymaq üçün fars dilində 100, tatar dilində 50 nüsxə “Müraciət” mətni göndərilsin” (Tatarıstan MSSR MDA, f. 92, siyahı 1, iş 5596, v.22). Qalan nüsxələri isə yaxşı tanıdığı, əlaqə saxladığı yerli din xadimlərinin – müderris, axund və işanların köməyi ilə yaymağı öz öhdəsinə götürürdü.

Sentyabrın 10-da “Müraciət” Zaqafqaziyanın və Qafqaz vilayətlərinin baş komandanı A.İ.Qolovinə, Tavriya (Kırım) mülki qubernatoruna, habelə Kazan hərbi komendantına göndərildi. Qolovin 12 oktyabr tarixli məktubunda sənədin göstərilən ərazilərdə uğurla yayıldığını bildirirdi (Tatarıstan MSSR MDA, f.92, siyahı 1, iş 5596, v.23). Ehtimal ki, həmin dövrdə baş komandanlıq dəftərxanasında Şərq dilləri tərcüməçisi və Tiflis qəza məktəbində tatar (Azərbaycan) dili müəllimi vəzifələrində çalışan Mirzə Fətəli Axundzadə də qiyabi tanıdığı həmvətəninin nəcib təşəbbüsü ilə tanış olmuş və “Müraciət”in lazımı yerlərə çatdırılmasında öz zəhmətini əsirgəməmişdi.

Lakin sənəd hər yerdə eyni ruh yüksəkliyi və razılıqla qarşılanmamışdı. Məsələn, Orenburq hərbi qubernatoru V.A.Perovski təhsil dairəsi popeçitelinə 15 aprel 1839-cu il tarixli məktubunda “Müraciət”in məzmun və üslub baxımından ustalıqla qələmə alındığını, həqiqəti əks etdirdiyini bildirirdi. Lakin eyni zamanda sənədi rəhbərlik etdiyi quberniyanın tatar və başqırd əhalisi, ümumən müsəlmanlar

arasında yaymaqda çətinlik çəkdiyini diqqətə çatdırırdı. Çar rəsmisinin fikrincə, buradakı “müsəlmanların çoxu hələ də gerilik və cəhalət yuxusundan oyanmır”, “onları elmə, biliyə çağırən səslərə qulaq asmırlar” kimi ifadələr yerli xalqları təhqir edər və təbəələrdə Rusiyaya qarşı inamsızlıq yarada bilərdi (Tatarıstan MSSR MDA, f. 92, siyahı 1, iş 5596, v.23).

Qubernatorun ehtiyatlı rəftarını başa düşmək mümkündür. Lakin nə qədər səmimi olduğunu müəyyən etmək elə də asan deyil. Bəlkə də, burada özünü işə salmamaq, əlavə baş ağrısı yaratmamaq istəyi daha mühüm rol oynamışdı.

Digər tərəfdən, Perovski hesab edirdi ki, “Şərqlin böyüklüyü, əzəməti, maarifin vətəni olması haqda gətirilən tarixi xatirələr əksəriyyət tərəfindən başa düşülməyəcək. Başa düşənlər isə səhv və ziyanlı nəticələr çıxaracaqar” (Tatarıstan MSSR MDA, f. 92, siyahı 1, iş 5596, v.24).

Nəhayət, qubernator tarixi-siyasi qeydlərlə kifayətlənməyib dil, üslub və ifadə tərzini haqda da bir sıra iradlarını bildirmişdi. Onun fikrincə “Müraciət”in dili ağır və çətin, üslubu dolaşlıq idi. Şərqli təkəkkürünün məhsulu olduğundan burada Avropa fikri və düşüncəsinin ibarəpərdazlığa uğraması hallarına təsadüf edilirdi. Bu isə çağırışın ünvana çatmasını, insanlar tərəfindən anlaşılmasını və qəbul olunmasını çətinləşdirəcəkdə. Yerli tatar-başqırd əhali hökumətin onlardan nə istədiyini anlamadığı üçün özlərinə faydalı olan təşəbbüsə qoşulmayacaqdı.

Bu amilləri bəhanə gətirən general Perovski sənədi idarəçiliyi altındakı Tavriya quberniyasında yaymaqdan boyun qaçırmışdı (Tatarıstan MSSR MDA, f. 92, siyahı 1, iş 5596, v.25). Əlbəttə, burada çar məmurunun ehtiyatlılığı və imperiyanın türk-müsəlman xalqlarına ögey münasibəti də az rol oynamamışdı. Maarifçi Mirzə Kazımbəydən fərqli olaraq hərbi-qubernator və eyni cür düşünən dövlət qulluqçuları rusca təhsil alan, bu dilə yaxşı yiyələnən qeyri-rusları arzuolunmaz şəxslər sayırdılar, onların simasında ictimai cəhətdən fəal, hüquqlarını qorumağı bacaran insanlar görürdülər və təbii ki, belələrinin sayının artmaması üçün bacarıqlarını edirdilər².

Popeçitelə yazılı məlumatında Mirzə Kazımbəy Orenburq qubernatorunun iradlarının əsassızlığını bildirmişdi. “Müraciət”i nə üçün tatar, başqırd, noqay, yaxud Azərbaycan ləhcələrində deyil, Rusiyanın türk-müsəlman əhalisinin başa düşdüyü müştərək ümumtürk dilində yazmasının səbəblərini açıqlamışdı. Sənədin yerli xalqlara izahının mümkünsüzlüyünü onun dil çətinliyi ilə deyil, üstüörtülü şəkildə də olsa, qubernatorun türk əhaliyə ögey münasibəti ilə əlaqələndirmişdi (Tatarıstan MSSR MDA, f.92, siyahı 1, iş 5596, v.31).

² Məsələn, ixtisasca türkoloq, əqidəcə missioner olan N.İ.İlmski Sinodun ober-prokuroru K.P.Pobedonostseva yazırdı: “Təhsil prosesini elə qurmaq lazımdır ki, rusca savad alan tatar tam bir heçlik olsun, rus dilində danışanda kəlməbaşı yanlışlığa yol versin və qızarsın, bu dildə yazanda çoxlu səhvlər buraxsın. Təkcə qubernatorndan yox, adi dəftərxana məmurundan da qorxsun” (М.К.Корбут. Казанский Государственный Университет им. В.И.Ульянова-Ленина за 125 лет. Казань, 1930, с. 140). Uzun müddət Orenburq sərhəd komissiyasına rəhbərlik edən, Kazan və Peterburq universitetində professor kürsüsü tutan V.V.Qriqoryev isə məsləhət görürdü ki, “əgər yerli xalqları (tuzemtsi) qırıb qurtarmaq, yaxud imperiya ərazisindən qovub çıxarmaq mümkün deyilsə, o zaman onları rusların hər cəhətdən üstünlüyü fikrini ardıcıl şəkildə təlqin etməklə mənən əzmək və bu yolla da rusa çevrilməyə təşviq etmək lazımdır” (Tatarıstan MSSR MDA, f. 92, siyahı 1, iş 9223, v.23).

Xeyirxah niyyətlə hazırlanmış “Müraciət” bir qədər məhdud dairədə də olsa təsirini göstərdi. Artıq 1840-cı illərin əvvəlindən etibarən Kazan, Həştərxan və Tiflis gimnaziyalarında, Moskvadakı Lazarev Şərq Dilləri İnstitutunda, habelə Kazan və Peterburq universitetlərində az da olsa türk-müsəlman gəncləri təhsil almağa başlamışdı. Onların arasından sonralar tatar, başqırd, qazax ictimai-siyasi fikrinin, maarif və mədəniyyətinin inkişafında müəyyən rol oynayan, xalqlarının tarixinə maarifçi kimi daxil olan Salihcan Kuklyaşev, Əhməd Girey Yusifov, Təsməmməd Seyfullin, Seyfulla Tokumbetov, Şaqiəhməd Xayırov, Məhəmməd Maksyutov, Seyidqafar İbrahimov və başqa ziyalılar yetişmişdilər (Михайлова, 1979: 172).

1840-cı illərin sonlarında isə Mirzə Kazimbəyin tələbələri sırasında ilk azərbaycanlı gənc, sonralar özü də geniş profilli şərqşünas-alim kimi tanınan “Zaqafqaziya sakini” Mahmud İsmayılovu (1823-1867) görürük.

Onun həyat və fəaliyyəti üzərində bir qədər ətraflı dayanmağa ehtiyac var. Əvvəlcə bu sətirlərin müəllifi Mahmud İsmayılovu Avropa tipli universitetdə təhsil almış ilk azərbaycanlı hesab edirdi (Quliyev, 1984). Lakin sonrakı araşdırmalar ehtimalın düz olmadığını göstərdi. Axtarışlar nəticəsində aşkara çıxdı ki, hələ Mahmudun Lazarev Şərq Dilləri İnstitutunda orta təhsilini tamamladığı 1848-ci ildə başqa bir azərbaycanlı gənc – Borçalıdakı məşhur Yedigərovlar nəslinin nümayəndəsi Ağabəy Yedigərov (Yedigərov, 1823-1892) Peterburq universitetini Şərq dilləri və ədəbiyyatı üzrə ən yüksək göstərici – namizəd dərəcəsi ilə bitirmişdi (Юбилейный Акт Санкт Петербургского университета, СПб, 1869: XXXVII). Bundan əvvəl isə 1837-1844-cü illərdə Peterburqdakı Üçüncü gimnaziyada təhsilini ali dərəcəli diplomla başa vurmuşdu (Leninqrad Vilayət Dövlət Arxivi, f. 439, təsvir 1, iş 2645, v.30). Professor M.C. Topçubaşovun müdaxiləsindən, Zaqafqaziya işləri üzrə komitə, xalq maarifi nazirliyi və Peterburq təhsil dairəsi arasındakı hərəkətli yazışmadan sonra çar I Nikolayın göstərişi ilə o, Zaqafqaziya ölkəsinin sakini kimi dövlət hesabına və imtahansız Peterburq Universitetinin şərq ədəbiyyatı bölməsinə qəbul edilmişdi.

XIX əsrin birinci yarısında universitet bitirən hər iki azərbaycanlı gəncin Şərq dillərini seçməsi bir tərəfdən Qafqazın yerli kadrlara olan ehtiyacı, digər tərəfdən isə görkəmli şərqşünas alimlər kimi tanınan Mirzə Cəfər Topçubaşov və Mirzə Kazimbəyin adı ilə bağlı idi. Ağabəy Yedigərovun Mirzə Cəfərlə yaxın qohumluq əlaqəsi vardı – bacısı oğlu idi. Odur ki, həm gimnaziyada, həm də universitetdə onun təhsilinə şəxsən nəzarət etmişdi. Bəlkə də ailəsi, övladı olmayan Mirzə Cəfər gənc Ağabəyi evdə özünə varis, universitetdə isə əvəzləyici hazırlayırdı. Amma bu arzu yerinə yetməmişdi. Ali təhsilini başa vuran Ağabəy Yedigərov türk tarixi mövzusunda namizədlik işi yazsa da, Zaqafqaziya işləri üzrə Komitənin təqaüdü ilə təhsil aldığından elmdən uzaqlaşmaq məcburiyyətində qalmışdı. Qırx ilə yaxın Qafqaz canişinliyində məmur kimi çalışmışdı (Таирзаде, 2010: 5-9).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, onun böyük qardaşı İsrəfilbəy Yedigərov (1815-1885) hərbiçi idi. Rus ordusunun general-leytenantı rütbəsinə yüksəlmişdi. Tiflisin hörmətli sakini kimi tanınır, M.F. Axundzadənin dostlarından sayılırdı.

Mirzə Fətəli Ağabəyi də yaxşı tanıyır, xüsusən ərəb əlifbasının islahı uğrunda mübarizədə yaxın həmfikirilərindən sayırdı. Maraqlıdır ki, A.Yadigarov yüksək ixtisaslı şərqşünas kimi müsəlmanların savadsızlıq və geriliyinin əsas səbəbi hesab etdiyi ərəb əlifbasının islahı ilə bağlı kitabça qələmə almış və fikrini öyrənmək üçün bu məsələdə ustadı saydığı böyük maarifçiyə göndərmişdi (Ахундов, 1953: 271).

İndi isə həyatında Mirzə Kazımbəyin müəyyən rol oynadığı Mahmud İsmayılovun üzərinə qayıdaq. Universitet və Kazan təhsil dairəsinin müxtəlif arxiv materialları onun mənşəyini və tələbəlik həyatını qismən də olsa işıqlandırmğa imkan verir. Sənədlərdən məlum olur ki, Mahmudun atası Qədirəli Yusif oğlu İsmayılov uşaq yaşlarında Gəncədən çıxmış, bir müddət Tiflisdə ticarətlə məşğul olmuşdu. Sonra isə görünür, elə ticarət işləri ilə bağlı həmişəlik Moskvaya köçmüşdü. Qədirəli İsmayılova verilmiş rəsmi sənədlərdən birində onun üçüncü gildiya Moskva taciri olduğu və 13 yaşlı oğlu Mahmudu təhsil almaq üçün Lazarev Şərq dilləri institutuna qoymaq istədiyi bildirilir (Tatarıstan MSSR MDA, f.977, siyahı “Şəxsi işlər”, №789, v.11). Həm universitetin 1850-ci ilə dair hesabatına, həm də bu şəhadətnaməyə əsasən Mahmud İsmayılovun 1829-cu ildə doğulduğunu təsdiq etmək mümkündür (Tatarıstan MSSR MDA, f.92, siyahı 1, iş 6306, v.25).

Lazarev İnstitutunda təhsil aldığı beş il ərzində o, türk, fars və ərəb dillərini dərindən mənimsəmişdi. Moskva Universitetinin 11 noyabr 1847-ci il tarixli şəhadətnaməsindən isə Mahmud İsmayılovun həmin il avqustunda imtahanları uğurla verib öz hesabına ali məktəbin hüquq fakültəsinə daxil olduğunu öyrənirik (Tatarıstan MSSR MDA, f.92, siyahı “Şəxsi işlər”, №789, v.15). 1847-1848-ci tədris ilinin birinci yarısında azərbaycanlı tələbə universitetdə rus ədəbiyyatı, qədim tarix, qanunşünaslıq ensiklopediyası, Rusiya qanunvericiliyi tarixi, latın və alman dillər fənlərindən mühazirələrə qulaq asmışdı (Tatarıstan MSSR MDA, f.977, siyahı “Şəxsi işlər”, № 789, v.16).

Lakin M.İsmayılovun Moskva universitetindəki təhsil dövrü o qədər də uzun sürməmişdi. 1847-ci il oktyabrın 23-də Zaqafqaziya işləri üzrə komitənin sədri Qafqaz canişinliyi tərəfindən xalq maarifi naziri qraf S.S.Uvarova Lazarev İnstitutunu bitirib Moskva Universitetinə qəbul olunan, lakin “Şərq dilləri sahəsində biliyini təkmilləşdirmək istəyən müsəlman Mahmud İsmayılovun xəzinə hesabına Kazan Universitetinin tələbələri sırasına qəbul olunmasına” icazə verildiyini bildirirdi (Tatarıstan MSSR MDA, f.92, siyahı 1, iş 5981, v.17). Tələb edilən rəsmi sənədləri qaydaya salan Mahmud İsmayılov həmin il noyabrın 14-dən etibarən təhsilini Kazanda davam etdirməyə başlamışdı (Tatarıstan MSSR MDA, f.92, siyahı 1, iş 5981, v.17).

Azərbaycanlı gəncin Moskvadan əyalət universitetinə dəyişmək niyyətinin arxasında hansı məqsəd dayanırdı? Təbii ki, bu hər şeydən əvvəl Şərq dillərinə, tarix və ədəbiyyatına dərindən yiyələnmək arzusu ilə bağlı idi. Heç şübhəsiz, həmvətəni Mirzə Kazımbəyin Kazanda şərqşünaslıq sahəsində aparıcı simalardan biri kimi tanınması da gəncin qərarında müəyyən rol oynamışdı.

Digər tərəfdən maddi amilin də təsiri az deyildi. Öz hesabına və dövlət hesabına təhsil alanlarla birlikdə tələbələrin bir hissəsini də hər hansı şəhər, yaxud

quberniyanın təqaüdü ilə oxuyanlar (onlar pansioner adlanırdılar – V.Q.) təşkil edirdi. Xəzinə hesabına oxuyanlar və pansionerlər təhsillərini başa vurandan sonra 6 il dövlət qulluğunda çalışmalı idilər. Kazanda xəzinə hesabına oxumaq (sonradan Tiflisdə işləmək şərtilə) və şərqsünas-filoloq olmaq gənci həm maddi, həm də mə-nəvi cəhətdən daha çox təmin edirdi.

M.İsmayılov universitetin tarix-filologiya fakültəsinin ərəb-fars şöbəsində təhsilini uğurla davam etdirmişdi. Fakültə dekanı Mirzə Kazımbəyin artıq Kazan təhsil dairəsi popeçitelinin köməkçisi (oxu: müavini – V.Q.) vəzifəsində çalışan keçmiş rektor N.İ.Lobaçevskiyə 27 yanvar 1848-ci il tarixli raportunda onun nümunəvi tələbə olduğu, tədris edilən fənləri dərinədən mənimsədiyi göstərilirdi.

Belə ki, birinci semestrin yekunlarına görə Mahmud İsmayılov ərəb, türk dilləri və kalliqrafiyadan “əla”, fars, ingilis, fransız dilləri, ümumi tarix və ümumi ədəbiyyat tarixindən “yaxşı” qiymətlərə layiq görülmüşdü. Mirzə Kazımbəyin raportunda başqa bir fakt isə tələbənin tarixi vətəni ilə bağlılığı baxımından diqqəti çəkir: M.İsmayılov birinci kursun mühazirələrini dinləməklə yanaşı universitetin mühazirəçisi Mirzə Əbdülsəttar Kazımbəyin yanında “Azərbaycan ləhcəsinə” dair əlavə məşğələlərə də həvəslə davam etmişdi (Tatarıstan MSSR MDA, f.92, siyahı 1, iş 5981, v.17).

Mirzə Kazımbəyin sonrakı raportları da M. İsmayılovun təhsildə uğur qazandığını, Şərq və Qərb dillərinə inamla yiyələnərək geniş diapozonlu filoloq kimi yetişdiyini göstərir (Tatarıstan MSSR MDA, f.92, siyahı 1, iş 5981, v.27, 28, 31, 33, 35). Rus, ərəb, fars və türk ədəbiyyatları tarixindən, latın, alman, ingilis və fransız dillərindən yüksək qiymətlərə layiq görülən azərbaycanlı tələbənin 1850-ci ilin qış semesti imtahanlarında Zaqafqaziya komitəsinin nümayəndəsi F.Meyer də iştirak etmişdi. Onun Tiflisə göndərdiyi raportda Mahmud İsmayılovun etimadı doğrulduğı bildirilmişdi (Tatarıstan MSSR MDA, f.92, siyahı 1, iş 5981, s.38).

Lakin bütün bunlara rəğmən Zaqafqaziya komitəsinin M.İsmayılov haqqında bir “qayğıkeşliyi” təəccüb doğurur. Komitənin işlər müdiri Kazan təhsil dairəsinin popeçiteli V.P.Molostvova 4 iyun 1850-ci il tarixli məktubunda əsasnaməyə uyğun şəkildə universitetdə təhsil alan Zaqafqaziya sakinlərinin köməkçi fənlərin tədrisindən azad edildiyi barədə məlumat verərək “müsəlman Mahmud İsmayılovun nə üçün ingilis və fransız dillərini öyrəndiyi, habelə digər köməkçi predmetlərə dair mühazirələrə qulaq asdığı” ilə maraqlanmışdı (Tatarıstan MSSR MDA, f.92, siyahı 1, iş 5981, v.42).

Fakültə dekanı K.Foyqt cavab məktubunda “ərəb-fars şöbəsinin üçüncü kurs tələbəsi, Zaqafqaziya sakini Mahmud İsmayılovun ingilis və fransız dilləri, ümumi ədəbiyyat tarixi və Rusiya tarixi kimi köməkçi predmetlərlə universitet rəhbərliyi tərəfindən heç bir məcburiyyət olmadan, yalnız Şərq ədəbiyyatı sahəsindəki biliyini daha da təkmilləşdirmək və ümumi savadını artırmaq üçün şəxsi təşəbbüsü ilə məşğul olduğu” göstərilirdi. Adı çəkilən tələbənin “yüksək istedadı, zəhmətsevərliyi müqabilində bu məşğələlərin onun əsas fənləri mənimsəməsinə heç bir maneçilik törətmədiyi” (Tatarıstan MSSR MDA, f.92, siyahı 1, iş 5981, vv.63, 64) vurğulanırdı. “Qayğı”nın məqsədi məlumdur: hakim dairələr qeyri-rus millətlərin

nümayəndələrinin geniş, hərtərəfli savada, mütərəqqi dünyagörüşünə malik ziyalı deyil, itaətkar məmur ruhunda tərbiyə edilməsi daha çox maraqlandırır.

1851-ci ildə Mahmud İsmayılov universiteti namizəd³ diplomu ilə başa vurub Tiflisə, Qafqaz canişinliyinin sərəncamına göndərilmişdi. Lakin canişinlikdə fəaliyyətə başladığı ilk günlərdən Mahmud İsmayılov inzibati sahənin – dəftərxana işinin təbiətinə uyğun gəlmədiyini gördü. Həm də Moskva kimi böyük şəhərdə doğulub böyüdüyündən yerli mühitə uyğunlaşmaq asan deyildi. Üstəlik valideynləri, yaxınları Moskvada yaşayırdılar. Ona görə də Lazarev İnstitutundan burada Şərq dillərinin tədrisi ilə bağlı dəvət alanda dərhal razılıq vermişdi (Базиянц, 1973: 73). 1852-ci ilin oktyabrından etibarən o, artıq alma-materində – bir zamanlar təhsil aldığı institutda ərəb və fars dili dərslərini aparırdı.

13 illik pedaqoji fəaliyyətdən sonra M.İsmayılov 1865-ci ildə ağır xəstələndiyinə görə müəllimlikdən uzaqlaşmalı olmuşdu. İnstitut rəhbərliyi xalq maarifi nazirliyi ilə uzun-uzadı yazışmalardan sonra ona təqaüd verilməsinə nail ola bilmişdi. Kazan universitetinin ilk azərbaycanlı məzunu 1867-ci ildə Moskvada, 44 yaşında vəfat etmişdi. Lazarev Şərq dilləri institutunun arxivinin öyrənilməsi Mahmud İsmayılovun elmi yaradıcılığı və müəllimlik fəaliyyəti haqqında yeni məlumatların üzə çıxarılmasına təkan verə bilərdi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ахундов, М.Ф. (1953). Избранные философские произведения. Баку.
2. Базиянц А.П. (1973). Лазаревский институт в истории отечественного востоковедения. М.
3. Березин, И.Н. (1871). Протоколы заседания Совета Санкт Петербургского Университета. СПб.
4. Quliyev, V. İlk azərbaycanlı tələbə, “Bakı” qəzeti, 18 oktyabr 1984-cü il.
5. Leninqrad Vilayət Dövlət Arxivi, f. 439, təsvir 1, iş 2645.
6. Михайлова, С.М. (1979). Казанский университет и просвещение народов Повольжья и Приуралья. Казань.
7. Пребывание в Казани киргизского хана Джеан-Гиря, Казань, 1826.
8. Таирзаде, Н. (2010). Ага бек Едигаров: первый азербайджанец – выпускник Петербургского университета. Ирс, 2010, № 3 (45), с.5-9.
9. Tatarıstan MSSR MDA, f. 92, “Şəxsi işlər”, № 789.
10. Tatarıstan MSSR MDA, f. 92, siyahı 1, iş 4816.
11. Tatarıstan MSSR MDA, f. 92, siyahı 1, iş 5595.
12. Tatarıstan MSSR MDA, f. 92, siyahı 1, iş 5596.

³ Həmin dövrdə universitet təhsilini uğurla başa vuranlar ya “həqiqi tələbə”, ya da “namizəd” adına layiq görülürdülər. “Namizəd” adı almaq üçün bütün əsas fənlərdən imtahan verməklə yanaşı, fakültə rəhbərliyi tərəfindən məsləhət görülmüş mövzuda elmi iş – dissertasiya yazmaq da tələb olunurdu.

13. Tataristan MSSR MDA, f. 92, siyahı 1, iş 6306.
14. Tataristan MSSR MDA, f. 92, siyahı 1, iş 9223.
15. Tataristan MSSR MDA, f. 977, siyahı “Şəxsi işlər”, № 789.
16. Tataristan MSSR MDA, f. 977, siyahı Elmi Şura, iş 175.
17. Tataristan MSSR MDA, f.92, siyahı 1, iş 5981.
18. Уваров, С.С. (1843). Десятилетие Министерства народного просвещения. СПб.
19. Юбилейный Акт Санкт Петербургского университета, СПб, 1869, с. XXXVII.
20. Зиманов, С. З. (1982). Россия и Букеевское ханство, Алматы.

Виляят Гулиев (Азербайджан)

Об одной инициативе Мирзы Казем-бека

Резюме

Выдающийся азербайджанский ученый, «патриарх русского востоковедения» Мирза Казем-Бек (1802–1870) был первым профессором Казанского университета тюркского происхождения. Будучи по своей природе сторонником распространения просвещения среди всех слоев населения, он был крайне заинтересован в привлечении в гимназии и университеты представителей местной татарской молодежи, а также тюрко-мусульманских народов Российской империи. С этой целью ученый в 1838 году с согласия попечителя Казанского Учебного Округа Н.М.Мусина-Пушкина составил на турецком и персидском языках «Обращение» или «Приглашение», адресованное к «иноверцам» Поволжья, Казахской степи, Южного и Северного Кавказа. В обращении говорилось о «золотом периоде» исламской цивилизации, о тяге первых мусульман к науке и культуре и об оставленном ими ценном духовном наследии. Мирза Казем-Бек призывал нынешнее поколение мусульман путем распространения просвещения продолжать и развивать славные традиции своих предков.

Несмотря на препоны местной администрации, документ быстро распространился по указанным территориям и вызвал определенный интерес среди коренного населения. В результате, в конце 1830-х годов в Казанском университете появились первые студенты из татар, казахов и башкирцев, которые впоследствии сыграли немалую роль в духовной, культурной и общественно-политической жизни своих народов. А в 1847 году студентом историко-филологического факультета по восточному разряду стал азербайджанец, будущий тюрколог и иранист Махмуд Исмаилов (1823–1867). Успешно завершив образование, он до конца своей недолгой жизни преподавал в Лазаревском Институте восточных языков в Москве.

Ключевые слова: *Мирза Казем-Бек, просвещение, мусульмане, предки, Махмуд Исмаилов.*

Vilayat Guliyev (Azerbaijan)

About one initiative Mirza Kazem-Bek

Summary

Prominent Azerbaijani scientist, "patriarch of Russian orientalism" Mirza Kazem-Bek (1802–1870) was the first professor at Kazan University of Turkic origin. By nature, a supporter of the spread of enlightenment among all layers of the population, he was extremely interested in attracting representatives of the local Tatar youth, as well as the Turkic-Muslim peoples of the Russian Empire to gymnasiums and universities. For this purpose, the scientist in 1838, with the consent of the trustee of the Kazan Educational District, N.M.Musin-Pushkin, compiled an "Appeal" or "Invitation" in Turkish and Persian, addressed to the "infidels" of the Volga region, the Kazakh steppe, the South and North Caucasus. Author mentioned "the golden period" of Islamic civilization, craving of the first Muslims for science and culture and valuable spiritual heritage left by them and called the current generation of Muslims to continue and develop the glorious traditions of their ancestors by the means of spreading enlightenment.

Despite the obstacles by the some local administrations, the document quickly spread throughout the indicated territories and evoked interest among the indigenous population. As a result, at the end of the 1830s, the first students from Tatars, Kazakhs and Bashkirs started studying at Kazan University, who later played a significant role in the spiritual, cultural, and socio-political life of their peoples. And in 1847, an Azerbaijani, a future prominent Turkologist and an Iranologist Mahmud Ismayilov (1823-1867) became a student of the Faculty of History and Philology in the Eastern Department. Having successfully completed his education, he taught at the Lazarev Institute of Oriental Languages in Moscow until the end of his short life.

Key words: *Mirza Kazem-Bek, enlightenment, Muslims, ancestors, Mahmud Ismailov.*